

Victorie! Het beleg van Alkmaar in 1573

3 Oktoberlezingen

Redactie: Dr. E.S. van Eijck van Heslinga, Dr. R.P. Fagel, Drs. A. Netiv, Prof. dr. J. Pollmann en Dr. J. Zijlmans

De 3 Oktoberlezingen worden georganiseerd door de 3 October Vereeniging en het Instituut voor Geschiedenis van de Universiteit Leiden.

Deze lezingen worden jaarlijks gehouden op de zondag voorafgaande aan 3 oktober. De eerste lezing vond plaats op 28 september 1997 in het Stedelijk Museum de Lakenhal in Leiden.

Voor de 3 Oktoberlezing wordt ieder jaar een spreker uitgenodigd, die op zijn of haar manier naar het beleg van Leiden kijkt.

3 Oktoberlezingen:

- 1997 R.P. Fagel, *Leids beleg en ontzet door Spaanse ogen.*
- 1998 J.A.F. de Jongste, *Om de religie of om de vrijheid. Spanningen tussen stadhuis en kerk na het beleg.*
- 1999 D.J. Noordam, *De historische optochten van de 3 October-Vereeniging.*
- 2000 W. Otterspeer, *De lezende Pallas. Het dubbeltalent van de Leidse universiteit.*
- 2001 S. Groenveld, *Van vyanden und vrienden bedroevet. De gevolgen van het beleg van Leiden voor de omgeving van de stad.*
- 2002 B.M.A. de Vries, *De eerste 3 October-feesten: volksvertier of vermaak voor de burgerij?*
- 2003 L.H.J. Sicking, *Geuzen en glippers. Goed en fout tijdens het beleg van Leiden.*
- 2004 R.C.J. van Maanen, *3 oktober 1574. Keerpunt in de Leidse geschiedenis.*
- 2005 J.M. Bordewijk-Knotter, *Lof zij den helden. Vier eeuwen Leidse stedentrots op het toneel.*
- 2006 Th.F. Wijsenbeek-Olthuis, *Honger.*
- 2007 A. Pol en B.J. van der Veen, *Het noodgeld van Leiden - waarheid en verbeelding.*
- 2008 J. Pollmann, *Herdenken, herinneren, vergeten. Het beleg en ontzet van Leiden in de Gouden Eeuw.*
- 2009 M. Ebben, *Winnaars en verliezers. Kerkelijke goederen en het beleg en ontzet van Leiden.*
- 2010 H. den Heijer, *Holland onder water. De logistiek achter het ontzet van Leiden.*
- 2011 J. Zijlmans, *Leidens ontzet. Vrijheidsstrijd & Volksfeest.*
- 2012 A. Netiv en C. Brandenburgh, *(Mooier dan) de werkelijkheid. Het beleg van Leiden in archief, beeld en bodem.*
- 2013 L. Jensen, *De les van Leeuwjtje. Kinderboeken over het beleg en ontzet van Leiden.*
- 2014 E.M. Jacobs, *Waarom Paling? De 3 oktoberfeesten door de bril van een antropoloog.*
- 2015 A. van der Lem, *Willem van Oranje en Leiden.*
- 2016 O. van Marion, *Van Jochem tot Jan. Stedenlof in liederen over Leidens Beleg en Ontzet.*
- 2017 Raymond Fagel, *De Spaanse belegeraar van Leiden. Het eigen verhaal van Francisco de Valdés.*
- 2018 Frans Grijzenhout, *Tot eene altoos durende gedachtenisse. De nalatenschap van Pieter Adriaensz van der Werff.*
- 2019 Milja van Tielhof, *De prijs voor Leidens Ontzet. Waterbeheer rond 1574.*
- 2020 Egbert Koops, *Johan en Johanna. Parallele levens uit het geslacht Van der Does.*
- 2021 Rudolph Ladan, *De pest tijdens het beleg van Leiden.*
- 2022 Judith Pollmann, *Tussen Lumey en Oranje. Leiden en de opstand van 1572.*

Victorie! Het beleg van Alkmaar in 1573
Verloop, verbeelding, viering en vernieuwing

Christi M. Klinkert

Illustratie omslag: Detail van Pieter Adriaensz Cluyt, *Beleg van Alkmaar in 1573, gezien vanuit het zuiden*, 1580, olieverf op paneel, 108,4 x 200,6 cm (Stedelijk Museum Alkmaar).

Vormgeving: Primavera Pers

Productie: Biblion, Zoetermeer

Universiteit Leiden

© Christi M. Klinkert, 2023

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

ISBN 978-90-5997-402-9

Victorie! Het beleg van Alkmaar in 1573

Verloop, verbeelding, viering en vernieuwing

Ieder jaar viert de stad Alkmaar op 8 oktober het Alkmaars ontzet, ongeveer zoals Leiden op 3 oktober altijd Leidens ontzet herdenkt: met optochten, volksspelen, speciale lekkernijen, een lezing, vuurwerk. Maar terwijl Leiden elk jaar vijf dagen eerder dan Alkmaar zijn ontzetfeest viert, ging het historische Alkmaarse ontzet vooraf aan het Leidens ontzet. Alkmaar wist in 1573 een belegering door het Spaanse leger te doorstaan, Leiden deed dat kunstje in 1574 na. Alkmaar viert dus in 2023 het jubileum van 450 jaar Alkmaars ontzet, terwijl Leiden nog een jaar moet wachten met extra festiviteiten.

In wat volgt zal ik het beleg en ontzet van Alkmaar in 1573 toelichten aan de hand van vier begrippen: verloop, verbeelding, viering en vernieuwing. Als eerste en het meest uitvoerig komt – natuurlijk – de belegering zelf aan de orde: de precieze gang van zaken rond Alkmaar in de zomer en herfst van 1573. Daarna ga ik in op de verbeelding van deze gebeurtenissen in prenten, zilverwerk en schilderijen. Derde thema is de viering van het ontzet door de eeuwen heen. Tot slot bespreek ik hoe de stad Alkmaar, de lokale ontzetvereniging en Stedelijk Museum Alkmaar, waar ik als conservator werk, het jubileum van Alkmaars ontzet aangrijpen voor vernieuwing van de jaarlijkse viering. Duidelijk zal worden dat Alkmaar in twee van de vier aspecten voorloper is en in de twee andere meer een volger – om nog maar eens twee v-woorden erbij te halen.

Er is relatief veel gedetailleerde informatie over het beleg van Alkmaar bekend omdat er twee ooggetuigenverslagen bewaard zijn gebleven. Het bekendste is *Een cort verhael van de strenghe belegheringe ende aftreck der Spangiaerden van de stadt Alckmaer ghelegghen in Hollandt*, geschreven door stadspensionaris Nanning van Foreest (afb. 1).¹ Deze kroniek werd voor het eerst in druk uitgegeven in het Latijn in 1574; een Nederlandse vertaling verscheen in of na 1580.² Daarnaast is er een dagverhaal van een anonieme Alkmaarder, dat in twee versies is overgeleverd.³

Gelukkige omstandigheid bij de voorbereiding van deze Historische Lezing was het feit dat Harry de Raad, oud-medewerker van Regionaal Archief Alkmaar, de afgelopen maanden de laatste hand legde aan zijn boek over het beleg van Alkmaar. Er is al

1. Kunstenaar onbekend, *Portret van Nanning van Foreest (1529-1592)*, 1591, olieverf op paneel, 98,1 x 80,6 cm (Stedelijk Museum Alkmaar, bruikleen Stichting Van Foreest en Van Egmond van de Nijenburg).

veel geschreven over deze episode in de Nederlandse geschiedenis, maar nog nooit werd er zo'n uitvoerige publicatie aan gewijd, waarin bovendien zoveel uiteenlopende bronnen worden aangehaald – niet alleen Nederlandse (waaronder de genoemde dagverhalen) maar ook Spaans- en Italiaanstalige. Ik heb dankbaar gebruik gemaakt van De Raads manuscript; het boek verschijnt binnenkort in de Alkmaarse Historische Reeks.⁴

Wie alles wil weten over de belegering van Alkmaar in 1573 moet vooral De Raads publicatie lezen. Ik concentreer me op de grote lijnen en zoom in op elementen die terugkomen in mijn uitleg over de verbeelding en de viering ervan.

Aanloop en voorbereidingen

Alkmaar was in de tweede helft van de zestiende eeuw een middelgrote Hollandse stad met zo'n 9.000 inwoners.⁵ In de eerste jaren van de opstand tegen de Habsburgse landsheer Filips II was de plek geregeld brandpunt van religieuze, militaire en politieke ontwikkelingen. Zo vond er in 1566 een beeldenstorm plaats in katholieke godshuizen in Alkmaar. Begin september van dat jaar werden beelden kapot geslagen in het minderbroedersklooster en wat later kwam het gepeupel de Grote of Sint-Laurenskerk binnen 'ende hebbent al in stucken gesmeeten', aldus een eigentijdse kroniekschrijver.⁶

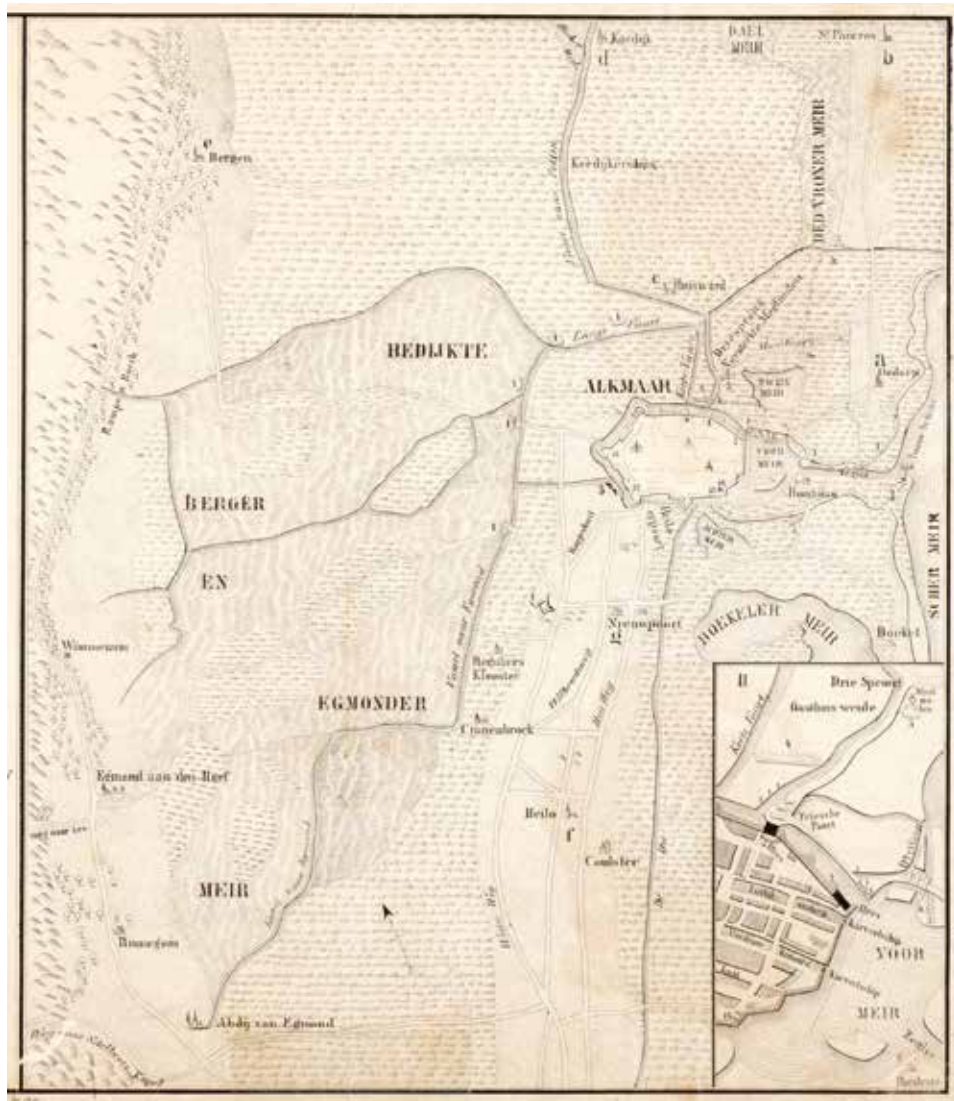
Op 20 juni 1572 kwam er een geuzenleger in Alkmaar, dat gestuurd was door Diederik Sonoy, Willem van Oranjes gouverneur van het Noorderkwartier.⁷ Daarmee kwam de stad aan de kant van de Opstand te staan, in dezelfde tijd als bijna alle andere ste-

den in Holland en Zeeland – alleen Amsterdam en Middelburg bleven vooralsnog onder het wettige gezag van Filips II.⁸ De zittende Alkmaarse burgemeesters werden in juli vervangen; twee van de drie nieuwe bestuurders waren protestanten. De Grote of Sint-Laurenskerk werd ontdaan van alle heiligenbeelden en altaren en geschikt gemaakt voor de gereformeerde eredienst. Kloosterlingen werden verjaagd uit Alkmaar of vermoord, hun gebouwen geconfisqueerd.⁹ Vanaf april 1573 gold in het opstandige deel van Holland een verbod op het openbaar uitoefenen van de katholieke religie. In Alkmaar was en bleef ondertussen een grote gemeenschap katholieken aanwezig, die haar geloof in het verborgene beleed.¹⁰

Filips II had al in 1567 een leger onder bevel van de hertog van Alva naar de Nederlanden gestuurd om iedereen die schuldig was aan de beeldenstorm te straffen. In het najaar van 1572 trok een groot leger onder leiding van Alva's zoon don Fadrique naar Holland om daar de rebellen te bestrijden. Overigens bestond een leger in die tijd altijd uit soldaten uit uiteenlopende streken. Aan koninklijke zijde vochten naast de goed getrainde Spanjaarden bijvoorbeeld Duitse en Waalse soldaten mee. De geuzenlegers bestonden behalve uit Nederlanders uit Franse, Duitse en Engelse soldaten.¹¹

Don Fadrique begon zijn expeditie in Holland met de inname en plundering van Naarden op 1 december 1572, en stootte daarna door naar Haarlem. Deze belegering duurde lang: zeven maanden. Pas in juli 1573 gaf de stad zich over. Welke plaats zou het volgende doelwit zijn, Leiden of Alkmaar? Aanvankelijk bewoog het leger niet: de soldaten waren aan het muiten geslagen, omdat ze al 28 maanden geen soldij hadden ontvangen en Haarlem niet hadden mogen plunderen.¹² Alva wist de muiterij half augustus te bedwingen, waarna besloten werd op te trekken naar Alkmaar.¹³

Alkmaar had de aanval zien aankomen en zich erop voorbereid.¹⁴ In februari 1573 was bijvoorbeeld besloten de vestingwerken rond de stad te vernieuwen. De lokale landmeter Adriaen Anthonisz tekende diverse ontwerpen en ging met de burgers van Alkmaar in gesprek over de mogelijkheden – het oer-Nederlandse polderen bestond al in de zestiende eeuw. Tot de hete hangijzers behoorden de buurten en gebouwen die vlak buiten de stadsmuren waren gegroeid. Moesten die afgebroken worden ten behoeve van een nieuwe omwalling of daarbinnen ingesloten? Uiteindelijk kwam men tot een definitief ontwerp, waarbij alleen de wijkjes aan de westelijke en zuidelijke zijde van Alkmaar binnen de nieuwe stadsvesten zouden worden gebracht. Bij de bouw werd de zogenoemde *trace Italienne* als voorbeeld genomen: het in Italië ontwikkelde vestingbouwsysteem van grachten, aarden wallen en hoekige bastions op gelijke afstand van elkaar. De wallen konden kanonskogels als het ware absorberen. Vanuit de bastions kon men aanvallers die de wal naderden in de flank beschieten.

2. Prentmaker onbekend, *Alkmaar en omstreken tijdens het beleg van 1573*, illustratie uit E. Masdorp, *Uit het beleg der stede Alkmaar in 1573*, Alkmaar 1862 (Regionaal Archief Alkmaar).

Eind mei 1573 startte het graaf- en bouwwerk. Bewoners van de dorpen om Alkmaar heen werden gedwongen hierbij te helpen. De aarde voor de wallen was afkomstig uit de nieuw aangelegde grachten. Ter aanvulling daarop werd puin van het Alkmaarse clarissenklooster en de abdij van Egmond gebruikt. De afbraak van het klooster was al in 1572 gestart, de abdij was kort tevoren ten dele door Sonoy in brand gestoken, in beide gevallen om te voorkomen dat het regeringsleger zich erin zou vestigen. Behalve aan de stadswallen werd er ook aan geschut gewerkt. Men liet buskruit en kanonnen uit Engeland komen en goot tevens zelf kanonnen, nota bene in het koor van het verlaten minderbroedersklooster.

Het stadsbestuur was zich ervan bewust dat er ook extra troepen nodig waren om Alkmaar te beschermen. Het geuzenleger dat in juni 1572 gearriveerd was, was namelijk enkele weken later alweer vertrokken. Toen Oranje meldde dat hij geuzenleider Jacob Cabeliau als opperbevelhebber van Alkmaar had aangesteld en met een aantal vendels (compagnieën) in de stad wilde vestigen, weigerde het stadsbestuur dat echter. Tegen inkwartiering van geuzen bestond veel weerstand, omdat die zich bij eerdere gelegenheden slecht hadden gedragen. Daarop rukten Cabeliau en nog enkele andere geuzenkapiteins met hun legers op tot Alkmaar en vroegen om een onderhoud op het stadhuis.

Dat was op 16 juli 1573, en min of meer tegelijk met de geuzen verscheen er een voorhoede van het regeringsleger voor de poorten van de stad. De keuze was glashelder: laat Alkmaar de geuzen binnen en strijdt ze voor Oranje, of laat ze de troepen van don Fadrique binnen en keert ze terug onder het wettelijke gezag? Er zijn prachtige verhalen opgeschreven over de discussies op het stadhuis die dag. Bijvoorbeeld dat burgemeester Floris van Teylingen zou hebben uitgeroepen ‘ik wil by den Prince en de burgeren leven en sterven’ en vervolgens met stadstimmerman Maerten Pietersz van der Mey naar de Friese poort was gelopen om de geuzen binnen te laten.¹⁵ Feit is dat de geuzen de stad binnen kwamen. Hoe het precies zover kwam, is echter niet meer te achterhalen.

Eerste fase van het beleg

De belegering startte niet meteen half juli. De al genoemde muiterij in het regeringsleger zorgde voor oponthoud tot half augustus. Dit kwam de Alkmaarders goed uit, want hun nieuwe vestingwerken waren nog lang niet voltooid. Met man en macht werd daaraan doorgewerkt en werden voorraden voedsel en munitie aangelegd. Toen het leger van don Fadrique Alkmaar dan toch omsingelde, op 21 en 22 augustus 1573, waren de westzijde en de zuidzijde van de stad van een nieuwe omwalling voorzien.¹⁶

De belegeraars bouwden hun centrale kamp logischerwijs bij de nog zwakke noordoostzijde, bij Oudorp (zie de 'a' rechts op afb. 2). In en om die plaats lagen de Spaanse regimenten onder leiding van onder anderen Julián Romero en twee neven van Alva. Verder van de stad af, bij de dorpen Sint-Pancras, Koedijk en Bergen, lagen Waalse en Duitse regimenten (zie de 'b', 'd', 'e' bovenin afb. 2). Aan de andere kant van Alkmaar, bij de versterkte zuidzijde, lagen enkele Spaanse en Duitse vendels (zie de 'g' onder Alkmaar op afb. 2).

Schattingen van de totale sterkte van het leger van don Fadrique lopen uiteen van 6500 tot 16.000 manschappen. De waarheid moet ergens in het midden liggen. Alleen al de 64 Spaanse vendels van elk minstens honderd soldaten hebben een omvang gehad van zo'n 6400 personen. Daar kwamen de Waalse en Duitse troepen nog bij. In Alkmaar bevonden zich vier geuzenvendels, onder leiding van Jacob Cabeliau, Dirck Duyvel, Jacques Hennebaert en Coenraed van Steenwijck; in totaal ongeveer 800 soldaten. Nanning van Foreest meldt dat er daarnaast nog 1300 schutters en weerbare burgers in Alkmaar waren. In totaal stonden dus zo'n 10.000 aanvallers tegenover 2100 verdedigers. Alkmaar maakte op papier weinig kans om de strijd te winnen, maar sloeg desalniettemin eind augustus twee voorstellen voor onderhandeling af. De slachting die op 1 december 1572 in Naarden had plaatsgevonden lag nog vers in het geheugen. De mensen binnen Alkmaar hadden er weinig vertrouwen in dat don Fadrique hen mild zou behandelen bij snelle overgave.¹⁷ Wel stuurde het stadsbestuur voortdurend berichten naar gouverneur Sonoy en de gedeputeerden van de steden van het Noorderkwartier waarin het om extra troepen, munitie en – in een later stadium – om ontzet vroeg.

Een van de bodes die brieven vanuit het belegerde Alkmaar naar Sonoy bracht is de al genoemde stadstimmerman Maerten van der Mey. Hij wordt daarom als een held vereerd, wat niet helemaal terecht is. Op 3 september vertrok Van der Mey met twee berichten, gedateerd 2 september, opgerold en verstopt in een gat in zijn polsstok – een lange stok waarmee men over de vele slootjes in het gebied kon springen. Hij kroop langs de schildwachten buiten de stad, wist een aanval van boeren af te slaan en bereikte Sonoy in Schagen. Die stuurde Van der Mey door naar de gedeputeerden van het Noorderkwartier in Hoorn. De gedeputeerden waren niet onder de indruk en zelfs geërgerd. Alkmaar was nog maar kort belegerd, terwijl Haarlem het zeven maanden had volgehouden. Aan doorsteken van dijken en openzetten van sluizen wilde men absoluut nog niet beginnen: 'waerom souden wy dat schoon gras en vruchten op 't land verderven? Wat souden te winter onse beesten te eten hebben?'¹⁸ Uiteindelijk besloot men de zaak voor Oranje te brengen. Wat daar gebeurde is onduidelijk, maar Van

der Mey was eind september op de terugweg met brieven van onder anderen Sonoy en Oranje, verstopd in een blaas. Hij verloor deze echter, nota bene vlakbij Alkmaar.

Sonoy was ondertussen wel degelijk begonnen met het inunderen van het gebied ten noorden van Alkmaar. Hij stuitte op felle weerstand van de boeren aldaar, die hun land en oogst wilden beschermen en de sluizen weer dichtzetten. Sonoy hield echter vol, liet de geopende sluizen en doorgestoken dijken bewaken, zodat het land toch onderliep. Terwijl Sonoy van buitenaf het zijne deed, zaten de Alkmaarders ook niet stil. Ze legden aan de binnenzijde van de Friese poort (nummer 8 op afb. 2), in de zwakke noordoostelijke muur van de stad, een halvemaanvormig bolwerk aan om een eventuele stormaanval te kunnen weerstaan. Zo had men in Haarlem het regeringsleger lang kunnen tegenhouden.

Bestorming

Dat die bestorming er ging komen werd al snel duidelijk. De belegeraars bouwden een schans voor de Friese poort en de naastgelegen Rode Toren (nummers 8 en 7 op afb. 2) en plaatsten daar geschut. In de nacht van 14 op 15 september deden de verdedigers een uitval aan de zuidzijde van de stad waarbij ze een Spaanse soldaat gevangen namen. Het doel was om de gevangene uit te horen en meer te weten te komen over de aanvalsplannen van don Fadrique. De arme man heeft die informatie waarschijnlijk onder fysieke druk moeten prijsgeven. Chirurgijn IJsbrant Gerritsz diende namelijk na het beleg een declaratie in bij het stadsbestuur voor behandeling van een Spanjaard die 'sere duymen' had omdat hij daaraan was opgehangen.¹⁹ De gevangene vertelde volgens Nanning van Foreest dat don Fadrique de Friese poort en de Rode Toren kapot wilde schieten en daarna bestormen. Ondertussen zou ook aan de zuidzijde een aanval plaatsvinden met een stormbrug – een draagbare, drijvende brug gemaakt van planken en vaten.²⁰

Deze informatie strookt precies met wat er vervolgens gebeurde. Op 17 september liet don Fadrique negen zware kanonnen op de Friese poort richten en zeven op de Rode Toren. Aan die noordzijde en aan de zuidzijde werden stormbruggen klaargezet. Op 18 september startten de bombardementen in de vroege ochtend. Rond half vier in de middag, toen de voorzijden van poort en toren zo goed als in puin lagen, werd aldaar een bestorming ingezet. Even later voerden soldaten vanuit het zuiden een stormbrug naar de Kennemerpoort (bij nummer 12 op afb. 2). Bij de zuidoostzijde van de stad naderden ze dreigend met schuiten. De bewegingen aan de zuidzijde van Alkmaar waren vooral bedoeld om de verdedigers angst aan te jagen en hen te dwingen hun krachten te verspreiden over verschillende locaties. De enige serieuze aanvallen

vonden plaats bij de Friese poort en de Rode Toren. Daar zouden twee groepen soldaten gelijktijdig oprukken, maar door een misverstand zette men bij de poort eerder de aanval in dan bij de toren. Een voordeel voor de verdedigers: die hoefden zich steeds maar op één aanvalspunt te concentreren.

En dat was niet het enige dat fout ging aan de zijde van de belegeraars. Van de twee stormbruggen die ze bij de Rode Toren over de gracht wilden leggen kwam er een-tje onderweg vast te zitten in een sloot en kon de andere slechts met grote moeite geplaatst worden. Bij de Friese poort ontstond een soldatenfile onderaan de kapotgeschoten stadsmuur, omdat die lastig te beklimmen was en men geen stormladders had meegenomen. Wie toch bij de bres wist te komen kreeg het zwaar te verduren. De verdedigers bestookten namelijk iedereen die naderde met een indrukwekkend arsenaal aan geïmproviseerde wapens: brandende pekhoepels, bezems en takkenbossen, stenen, glasscherven, kokend water, zeepwater en hete pis. Drie Spaanse vaandeldragers wisten op de muur te klimmen, maar werden gedood of verjaagd door de verdedigers. Zowel Van Foreest als de anonieme dagboekschrijver noemden het dappere optreden van de Alkmaarse burgerij tijdens de bestorming: naast mannen hadden ook vrouwen en kinderen geholpen de aanvallers af te houden.²¹ Begrijpelijk, want Alva had laten weten dat hij geen enkele Alkmaarder in leven zou laten als hij de stad zou overwinnen. Het was erop of eronder.

Deze dappere burgers hebben enkele tientallen jaren na het beleg concrete namen gekregen. In *Alckmaar lof-dicht*, verschenen in 1621, maakt dichter Cornelis Pietersz Schaghen melding van een zekere Kitman, die een Spaanse vaandrig op de bres in stukken zou hebben gehakt.²² In 1661 duikt voor het eerst de naam van Trijn Rembrands op. Petrus de Lange schrijft in zijn *Batavise Romeyn* dat zij zestien jaar oud was toen ze als een man meevocht tijdens het beleg van Alkmaar.²³ In de Alkmaarse archieven zijn geen sporen van een burger genaamd Kitman gevonden, maar in 1573 was er wel een zekere Trijn Remmen woonachtig in de stad. Zij stierf pas in 1638 en kan dus nog vele jaren verhalen over haar moedige optreden tijdens het beleg verspreid hebben, misschien daartoe geïnspireerd door wat ze gehoord had over kloeke vrouwen in andere steden, zoals Kenau Hasselaer, Magdalena Moons en Trijn van Leemput.²⁴

Bij het vallen van de avond van 18 september braken de troepen van don Fadrique de aanval af. Op 20 september waagden zij een nieuwe poging. Weer werd de Friese poort gebombardeerd en weer legden soldaten een stormbrug in de gracht voor de Rode Toren. Maar ook deze bestorming liep op niets uit.

Afloop

Direct na de twee bestormingen zonden de kapiteins van de geuzenvendels en de burgemeesters van Alkmaar opnieuw twee brieven aan Sonoy, waarin ze hem vroegen snel versterking te sturen. Deze berichten zijn bewaard gebleven in Regionaal Archief Alkmaar: twee langwerpige, dichtbeschreven velletjes papier, waarvan eentje gedateerd is 22 september.²⁵ Deze zijn wel beschouwd als de polsstokbriefjes van Van der Mey, maar kunnen niet door hem vervoerd zijn. De stadstimmerman vertrok immers al 2 september en was pas eind september terug in Alkmaar. Mogelijk zijn de twee bewaarde papiertjes nooit verzonden.²⁶

Op 22 september werd namelijk duidelijk dat don Fadrique het beleg ging stopzetten. Schansen werden ontruimd, tenten en hutten opgebroken, zo nam Van Foreest waar.²⁷ Uit diverse Spaanse bronnen blijkt dat inderdaad vanaf 21 september door de legerleiding gesproken werd over terugtrekking. De soldaten waren niet meer vooruit te branden en het water stond hen in de loopgraven al tot de knieën. Op 24 september startte de helse klus om het zware geschut weg te voeren. Enkele Alkmaarders waagden op 5 oktober nog een uitval vanuit het nieuwe Munnikenbolwerk. Zij overvielen een schuit van de vijand vol kleding, wapens en rogge, brachten de lading over in een klein bootje en sleepten dat de stad in.

Op 8 oktober zagen de Alkmaarders de troepen van don Fadrique vertrekken richting Bergen. Alkmaar was de eerste stad die een belegering door het regeringsleger succesvol had doorstaan. Dat was een nieuwe, inspirerende en leerzame ervaring voor de opstandelingen. Meer successen volgden in de jaren erna, zoals de slag op de Zuiderzee, de inname van Middelburg en het ontzet van Leiden. De laatstgenoemde overwinning werd ook behaald door inundaties, waar men bij Alkmaar goede ervaring mee had opgedaan. De kreet 'van Alkmaar de victorie' is daarom gerechtvaardigd: het ontzet van Alkmaar zette een nieuwe toon in de strijd. Langdurig was die nog niet, want de geuzen kregen nog vele nederlagen te verduren in die eerste jaren van de Opstand. Pas toen Oranjes zoon Maurits als legerleider in 1585 het toneel betrad, kwam een meer constante stroom van militaire successen op gang.

Verbeelding van het beleg in prenten en zilver

De vroegste verbeeldingen die werden vervaardigd van het beleg van Alkmaar, moeten nieuwsprenten zijn geweest.²⁸ Dit zijn gedrukte berichten over een recente gebeurtenis, die bestaan uit een voorstelling (meestal een ets, soms een gravure of houtsnede) met uitleggend bijschrift. Die tekst kan zo lang zijn als een pamflet, maar is over het algemeen beknopt. Nieuwsprenten werden vervaardigd door prentmakers

3. Frans Hogenberg, *Beleg van Alkmaar in 1573, 1573, ets*, ca. 21 x 28 cm (Stedelijk Museum Alkmaar).

en kaartmakers. Getrainde journalisten bestonden nog niet, al onderhielden nieuwsprentmakers vaak wel contacten met mensen ter plaatse om betrouwbare informatie te verkrijgen. Een enkeling reisde zelfs als *embedded journalist* mee met een leger om zelf schetsen van de gebeurtenissen te maken.

De eerste nieuwsprent van het beleg van Alkmaar is gemaakt in Keulen, door het familiebedrijf van Frans Hogenberg (afb. 3). Deze was een van de productiefste nieuwsprentmakers uit de vroegmoderne tijd, wiens beeldberichten vaak al enkele dagen na de desbetreffende gebeurtenis in omloop waren.²⁹ Hogenberg had voor het beleg van Alkmaar duidelijk geen *inside information* tot zijn beschikking. Op zijn prent is Alkmaar min of meer vanuit het zuiden weergegeven, met links de Grote of Sint-Laurenskerk en rechts het water van het Schermeer. Die twee gegevens zijn de enige waarop de kenner van Alkmaar zich kan oriënteren in deze prent, want op detailniveau is de historisch-topografische werkelijkheid ver te zoeken. De loop van

waterwegen en straten klopt maar globaal. Een aantal belangrijke gebouwen, zoals het stadhuis, zijn min of meer op de juiste plek, maar in de verkeerde positie terecht gekomen. En de vernieuwde zuidelijke stadswal lijkt meer op een dijk dan op een serieuze vestingmuur met bastions.

Ook de plaatsing van don Fadriques troepen op de voorgrond is misleidend. Hiermee bedoelde Hogenberg zeker de massale bestorming van 18 september weer te geven, maar de lokalisering ervan is bepaald ongelukkig. De stormende troepen zijn bij de 'Harlem port' gesitueerd, waarmee waarschijnlijk de toenmalige Kennemerpoort is bedoeld. Die was echter het doelwit van de schijnaanval vanuit het zuiden, niet van de grote bestorming. Die vond immers bij de Friese poort plaats. Deze kende Hogenberg klaarblijkelijk wél, want hij staat op de prent. Maar hij is op de verkeerde plek terecht gekomen, namelijk in het westen (links) achter de Grote Kerk, niet in het noordoosten.

Op nieuwsprenten zijn meestal diverse scènes uit één historische gebeurtenis verbeeld, als een stripverhaal zonder indeling in hokjes. Deze specifieke prent behoort niet tot de meest verhalende, maar er is een aanwijzing dat ook hierin verschillende episodes zijn afgebeeld. Op de voorgrond is legerleider don Fadrique namelijk twee keer weergegeven. Helemaal vooraan vermoedelijk om aan te geven dat de Habsburgse troepen voor Alkmaar verschijnen in augustus 1573, en iets verder links om te beelden dat ze een bestorming uitvoeren op 18 september. Hoe logisch het ook lijkt om een legeraanvoerder te paard af te beelden, don Fadrique zal niet of nauwelijks zo te zien zijn geweest bij Alkmaar. Hij liet zich op een kar of in een draagstoel vervoeren, omdat hij aan jicht leed.³⁰

Rond dezelfde tijd als Hogenberg vervaardigde een anonieme Duitse prentmaker een beeldbericht over Alkmaar (afb. 4). Daarop is het gezichtspunt net anders dan bij Hogenberg: de stad is niet vanuit het zuiden maar min of meer vanuit het westen verbeeld. Ook anders, en beter, is de weergave van de stadsmuren: de zuidelijke kant van de vesting heeft een moderne vorm, met hoekige bastions. Een tweede pluspunt van de anonieme prent is het bredere geografische kader. Gaf Hogenberg alleen Alkmaar met het naastgelegen Schermeer weer, zijn collega benoemt en verbeeldt ook nog enkele plaatsen in de directe omgeving waar Spaanse troepen gelegerd waren: Koedijk, Oudorp en Bergen. Op twee belangrijke punten schiet de anonieme prent echter net zo tekort als Hogenbergs uitgave. De plattegrond van Alkmaar berust voornamelijk op fantasie en de stormaanval van 18 september is aan de verkeerde kant van de stad geplaatst, namelijk aan de versterkte westzijde in plaats van de zwakke noordoostzijde.

4. Prentmaker onbekend, *Beleg van Alkmaar in 1573*, 1573, ets, ca. 24 x 31 cm (Rijksmuseum, Amsterdam).

Hogenberg en zijn anonieme Duitse collega komt de eer toe het historische kerngegeven van het beleg van Alkmaar – de mislukte bestorming van 18 september – als eerste in beeld gerapporteerd te hebben. Die informatie en hun kennis van het stadsbeeld hadden zij echter duidelijk alleen van horen-zeggen. Ze hebben ongetwijfeld geen schetskaartjes of andersoortig gedetailleerd en actueel bronnenmateriaal tot hun beschikking gehad. Grote historisch-topografische gebreken waren het gevolg.

Dat heeft zilversmid Adam van Vianen er echter niet van weerhouden de beeldberichten als voorbeeld te gebruiken voor een tafereel op een pronkservies (afb. 5).³¹ De verguld zilveren kan en schaal die hij in 1614 in opdracht van de stad Amsterdam maakte voor stadhouder Maurits van Nassau bevatten respectievelijk drie en negen voorstellingen van wapenfeiten.³² Allemaal zijn ze terug te voeren op nieuwsprenten van de afgebeelde gebeurtenissen.³³ Het beleg van Alkmaar is weergegeven op de kan (afb. 6), naast het beleg van Leiden overigens, en voornamelijk gebaseerd op Hogen-

5. Adam van Vianen, *Lampetkan en schaal met belegeringen, veld- en zeeslagen uit de Tachtigjarige Oorlog*, 1614, zilver, schaal: 52,5 cm diam., kan: 38,5 x 17 cm (Rijksmuseum, Amsterdam, bruikleen van de gemeente Amsterdam).

6. Weergave van het beleg van Alkmaar op de kan van het pronkservies voor Maurits van Nassau (detail van afb. 5).

bergs prent van die gebeurtenis. Vergelijk bijvoorbeeld de twee ‘blokken’ soldaten rechtsonder en de vurende kanonnen op de kan met die op de Keulse nieuwsprent (afb. 3). Het aanzicht van Alkmaar in zilver is echter meer een profiel dan een kaart en lijkt ontleend aan de anonieme Duitse nieuwsprent (afb. 4).

Verbeelding van het beleg in schilderijen

Naast de besproken nogal onbetrouwbare verbeeldingen van het Alkmaarse beleg bestaan er ook zeer betrouwbare, in de vorm van drie min of meer contemporaine schilderijen in de collectie van Stedelijk Museum Alkmaar.³⁴ Dat deze wél goed weergeven hoe de belegering verliep is niet zo vreemd, aangezien ze zijn gemaakt door kunstenaars die de gebeurtenissen hoogstwaarschijnlijk van nabij hadden meegemaakt.

Twee van de drie schilderijen vormen een set: ze geven de belegerde stad vanuit het noorden en het zuiden weer, vanaf een laag standpunt, alsof je er als ooggetuige naar kijkt (afb. 7 en 8).³⁵ De panelen zijn gedateerd 1580 en gesigneerd door Pieter Adriaensz Cluyt. Hij heeft goed verbeeld dat de muren aan de zuidelijke stadskant gemoderniseerd waren (aarden wallen met forse, hoekige bolwerken) en die aan de noordkant nog niet (bakstenen muren met kleine, ronde torentjes). De bestorming vindt, historisch en geografisch correct, plaats bij de Friese poort en de Rode Toren aan

de noordoostzijde (alleen te zien op afb. 7). De schijnaanval met de stormbrug bij de Kennemerpoort heeft Cluyt ook weergegeven (links op afb. 8). Het dreigende naderen van schuiten vanuit het zuidoosten is op beide schilderijen goed te zien, uiterst links (afb. 7) en rechts (afb. 8). In zijn schilderij van de zuidzijde van de stad biedt Cluyt een inkijkje in het Spaanse legerkamp. De fiere ruiter in statig zwart links vooraan moet ongetwijfeld legerleider don Fadrique voorstellen. Cluyt wist kennelijk net zo min als prentmaker Hogenberg dat deze aan jicht leed en zijn troepen waarschijnlijk niet te paard kon aanvoeren.

Cluyt wist desondanks veel preciezer hoe het beleg in 1573 was verlopen dan Hogenberg en diens collega. Hij was dan ook werkzaam in Alkmaar, terwijl de prentmakers vanuit Duitsland aan voldoende informatie moesten zien te komen. Cluyt zal schetsen hebben gemaakt tijdens of kort na het beleg, en die als basis voor zijn composities hebben gebruikt. Daarop zinspeelt hij ook in de opschriften op het schilderij van de noordkant van de stad (afb. 7). Tot tweemaal toe wordt daarin gesteld dat de gebeurtenissen en specifiek de stormbrug die onderaan in een kader is afgebeeld 'naar het leven' zijn 'geconterfeit'. Cluyt zal de stormbrug inderdaad in het echt gezien hebben. Het exemplaar dat bij de Rode Toren was gebruikt en achtergelaten door de Spanjaarden werd na hun vertrek door Alkmaarders als trofee naar binnen gezeuld en tentoongesteld in de stad, eerst op een brug (de huidige Gewelfde Stenenbrug), later in de Grote of Sint-Laurenskerk.³⁶

In 1603 kwam een derde schilderij van het beleg van Alkmaar gereed (afb. 9); de naam van de kunstenaar is onbekend.³⁷ Hierop is hetzelfde afstandelijke vogelvlucht-perspectief toegepast als op de prenten, met als resultaat een nogal cartografische voorstelling. De blik is gericht op de noordoostkant van de stad, dus op de zijde die aangevallen werd op 18 september. De aanval zelf is ook weergegeven, maar er staat nog veel meer interessants op dit grote paneel.

Op de voorgrond is het dagelijks leven in het Spaanse legerkamp verbeeld, ongeveer zoals Cluyt dat ook heeft gedaan. Het betreft hier het centrale kamp te Oudorp aan de noordoostzijde van de stad. Dat dorp is overigens een kwartslag tegen de klok in gedraaid. Het ligt op het schilderij als het ware parallel aan Alkmaar, maar hoort er haaks op. Dit soort vrijheden veroorloofden kunstenaars zich voortdurend. Had de anonieme schilder van het belegschilderij Oudorp op de juiste manier ten opzichte van Alkmaar weergegeven, dan had hij iets moeten 'uitzoomen' en waren er minder details te zien geweest. Waarschijnlijk was dat voor hem reden om Oudorp te draaien. Bij de huisjes vooraan wordt een koe gemolken, was gebleekt, gevreeën, bier gedronken, tegen een muurtje geplast. Zulke genrescènes lijken voor het hedendaagse pu-

7. Pieter Adriaensz Cluyt, *Beleg van Alkmaar in 1573, gezien vanuit het noorden*, 1580, olieverf op paneel, 108,8 x 200 cm (Stedelijk Museum Alkmaar).
8. Pieter Adriaensz Cluyt, *Beleg van Alkmaar in 1573, gezien vanuit het zuiden*, 1580, olieverf op paneel, 108,4 x 200,6 cm (Stedelijk Museum Alkmaar).

9. Kunstenaar onbekend, *Beleg van Alkmaar in 1573*, 1603, olieverf op paneel, 160,3 x 187,3 cm (Stedelijk Museum Alkmaar; foto René Gerritsen).

blik heel speciaal, maar zijn niet uitzonderlijk in de beeldtraditie van belegeringen rond 1600. Kunstenaars die gespecialiseerd waren in legervoorstellingen namen ze geregeld op in hun schilderijen.³⁸

Op het middenplan van het Alkmaarse schilderij is de belegerde stad weergegeven, met herkenbaar van rechts naar links Grote Kerk, stadhuis, Heilige Geestgasthuis (nu de Waag) en Kapelkerk. Allemaal op de juiste plaats achter een verouderde muur aan de zuidzijde en een vernieuwde aarden wal aan de noordzijde. Helemaal op de achtergrond is de bredere landschappelijke context van de belegerde stad uitgebeeld, met rechts kasteel Egmond, Egmond aan Zee en de abdij van Egmond, en meer naar links in de verte de Haarlemse Sint-Bavokerk.

10. Vrouwen met rode rokken en witte schorten op de stadsmuren van Alkmaar (detail van afb. 9).

Hoofdonderwerp van het anonieme schilderij is, net als bij de prenten en andere schilderijen, de bestorming van 18 september. En ook deze schilder heeft heel goed geweten hoe het er precies aan toe was gegaan. Het geschut bij de Rode Toren en de Friese poort, de stormlopen op die twee punten en de verdedigers die zich op de muren fel verweren zijn allemaal goed te herkennen. Wie op de details inzoomt ziet zelfs de rode rokken met witte schorten van de moedige vrouwen (afb. 10). Aan de andere, zuidelijke zijde van de stad is met enige moeite de stormbrug te ontwaren die de regeringstroepen naar de Kennemerpoort droegen bij wijze van schijnaanval.

De schilder heeft overigens diverse momenten uit de belegering in dit ene beeld vastgelegd, zoals nieuwsprentmakers dat ook deden. Helemaal rechts is bijvoorbeeld

11. Prentmaker onbekend, *Beleg van Alkmaar in 1573*, Alkmaar: Jacob Willemsz Paets 1607, etsen en gedrukte tekst, 49,4 x 53,6 cm (Atlas Van Stolk, Rotterdam).

de overval van Alkmaarders op de schuit buiten de stad te zien, die op 5 oktober 1573 plaatsvond.

Op basis van de schilderijen van Cluyt en de anonieme meester vervaardigden prentmakers na 1600 historieprenten (een soort nieuwsprenten, wat langer na de afgebeelde gebeurtenissen gemaakt) en boekillustraties van het beleg van Alkmaar (afb. 11-13). De stormbrug die Cluyt uitlichtte en de ruime geografische opzet van het anonieme grote schilderij zijn daarin goed herkenbaar.

Nog even terug naar die moedige vrouwen op het paneel. Tussen 1730 en 1750 lieten de burgemeesters van Alkmaar in het lokale pesthuis een schoorsteenstuk plaatsen

12. Simon Frisius, *Beleg van Alkmaar in 1573*, illustratie uit W. Baudartius, *De Nassausche oorloghen* (Amsterdam 1615) (Rijksmuseum, Amsterdam).

13. Jan Casper Philips, *Beleg van Alkmaar in 1573*, illustratie uit W. Boomkamp, *Alkmaar en deszelfs geschiedenis* (Rotterdam 1747) (Stedelijk Museum Alkmaar).

14. Kunstenaar onbekend, *Schoorsteenstuk uit het Alkmaarse pesthuis met afbeelding van en teksten over Trijn Rembrands*, olieverf op hout/paneel, portret: 54,7 x 41 cm (Stedelijk Museum Alkmaar).

gewijd aan Trijn Rembrands, die moedig had gestreden tijdens het beleg (afb. 14).³⁹ Het geheel bestond uit een schilderijtje van een gewapende vrouw voor een stadsmuur gevat in een betimmering, waarop twee gedichten over de moed van Trijn waren aangebracht en een Latijnse spreuk over Alkmaars ontzet op 8 oktober. Het portretje van de vrouw is echter duidelijk een verjongde kopie van een portret van de Haarlemse Kenau Simonsdr Hasselaer (afb. 15), wat het vermoeden sterkt dat de verhalen over Trijn gemodelleerd zijn naar die over Kenau.

Trijn Rembrands en haar vermeende vrouwenleger bleven evenwel populair. Ze spelen een hoofdrol op twee negentiende-eeuwse schilderijen van het beleg van Alkmaar (afb. 16 en 17). Die werden gemaakt in 1862 en 1863 door respectievelijk

15. Kunstenaar onbekend, *Portret van Kenau Simonsdr Hasselaer (1526-1588)*, ca. 1580, olieverf op paneel, 84 x 63 cm (Frans Hals Museum, Haarlem; foto Tom Haartsen).

Herman ten Kate en Jacobus Hilverdink.⁴⁰ In deze werken is volledig ingezoomd op die ene belangrijke gebeurtenis op die ene belangrijke plaats op die ene bange dag: de bestorming van de Friese poort op 18 september 1573. Geen overzichtelijk vogelvluchtperspectief, geen helder beeld van het belegerde gebied. We staan hier midden tussen de vechtende troepen. Kitman zwaait juist zijn zwaard naar achteren om met één houw een Spaanse vandeldrager te doden. Rechts van hem strijdt Trijn samen met andere vrouwen. Alleen al het feit dat de Rode Toren op beide doeken nog intact lijkt, terwijl hij in werkelijkheid volledig aan puin was gebombardeerd, maakt dat we ernstig moeten twijfelen aan de historische betrouwbaarheid van beide schilderijen.

16. Herman Frederik Carel ten Kate, *Bestorming van Alkmaar op 18 september 1573*, 1862, olieverf op doek, 195 x 175 cm (Stedelijk Museum Alkmaar).

Binnen de beeldtraditie

Zo bezien lijkt het misschien alsof er uitzonderlijk veel verbeeldingen van het beleg van Alkmaar zijn overgeleverd, wat als bevestiging van het belang van deze gebeurtenis kan worden opgevat. In dit opzicht is Alkmaar echter eerder exemplarisch dan uitzonderlijk, en waren de kunstenaars eerder volgers dan voorhoede.

17. Jacobus W.A. Hilverdink, *Bestorming van Alkmaar op 18 september 1573*, 1863, olieverf op doek, 475 x 323 cm (Stedelijk Museum Alkmaar).

Nieuwsprenten en boekillustraties van belegeringen en veldslagen werden aan de lopende band vervaardigd tijdens de Tachtigjarige Oorlog, de eerste oorlog waarvan massaal verslag werd gedaan in drukwerk.⁴¹ Zo bracht Hogenberg na afloop van het beleg van Leiden daarover eveneens een nieuwsprent uit (afb. 18). En ook documentaire schilderijen en verbeeldingen van wapenfeiten in zilver zijn geen exclusief Alkmaars verschijnsel. Alle vroege voorstellingen van het beleg van Alkmaar passen volledig in de militaire beeldtraditie van die tijd, waarin steden onder vuur meestal van buitenaf en vaak nogal cartografisch vanaf een relatief hoog standpunt werden weergegeven.⁴²

Iets vergelijkbaars geldt voor de latere schilderijen van de bestorming bij Alkmaar, waarin juist ingezoomd is op bepaalde gebeurtenissen en personen. Ook die zijn volstrekt generiek en wijken niet af van de vele andere dramatische historiestukken die negentiende-eeuwse kunstenaars in overvloed vervaardigd hebben.⁴³ In de Leidse Lakenhal bevinden zich twee fraaie voorbeelden met betrekking tot het beleg

18. Frans Hogenberg, *Beleg van Leiden in 1574, 1574, ets*, ca. 21 x 28 cm (Rijksmuseum, Amsterdam).

van Leiden: een klein werk waarop afgebeeld is hoe een vrouw als een ware Kenau (of Trijn!) strijdustig de driekleur zwaait bij de Leidse stadsmuur (afb. 19), en een kolossaal doek waarop verbeeld is hoe burgemeester Van der Werff de hongerige menigte zijn lichaam als voedsel aanbiedt (afb. 20).

Viering van Alkmaars ontzet

Het is niet duidelijk of al direct in 1574 het ontzet van Alkmaar op 8 oktober herdacht werd.⁴⁴ Het was nog zeer onrustig in Holland – Leiden had een lange belegering ter nauwernood doorstaan – en de dreiging van een nieuwe aanval werd ongetwijfeld gevoeld. Aan het begin van de zeventiende eeuw is daar verandering in gekomen. Diverse bronnen uit die tijd melden dat er jaarlijkse herdenkingen van het ontzet plaatsvonden op 8 oktober.⁴⁵ Deze hebben in elk geval bestaan uit het luiden van de kerkklokken, het uitsteken van vlaggen en het houden van speciale diensten in de Grote

19. Gustaf Wappers, *Beleg van Leiden in 1574*, ca. 1830, olieverf op doek, 40,5 x 31,5 cm (Leiden, Museum De Lakenhal).

Kerk, waarbij passages uit Van Foreests ooggetuigenverslag werden gelezen.⁴⁶ Katholieken zullen er geen deel aan genomen hebben en er zeker geen feestelijk gevoel bij gehad hebben. Zij behoorden immers sinds het ontzet tot een onderdrukte groep.

Naast de genoemde activiteiten van stadswege was er ook volksvermaak. De bewoners van Alkmaar staken bijvoorbeeld opmerkelijk veel vuurwerk af om de feestvreugde te vergroten. Dat was zeer tegen de zin van het stadsbestuur, dat hoge boetes stelde op deze gevaarlijke lokale liefhebberij.⁴⁷ In 1773 was het ter gelegenheid van het tweede eeuwfeest bij uitzondering toegestaan, waarop een uitbundig bouwwerk met vuurwerk werd ontworpen en opgericht op het Waagplein (afb. 21). Omdat het volks-

20. Mattheus Ignatius van Bree, *De zelfopoffering van burgemeester Pieter van der Werff*, 1816-1817, olieverf op doek, 430 x 574 cm (Leiden, Museum De Lakenhal).

vermaak en zeker het vuurwerk op 8 oktober steeds meer uit de hand liepen, besloot het stadsbestuur in december 1785 om de ontzetviering helemaal af te schaffen. In de Franse tijd was die echter alweer terug. De aanleiding voor de festiviteiten werd wel wat verbreed: men herdacht niet alleen de overwinning op de Spaanse troepen op 8 oktober 1573 maar ook die op het Engelse leger op 8 oktober 1799. Na 1813 lijkt er echter een tijdlang geen feest gevierd te zijn op 8 oktober.

Dat veranderde in 1860, toen Jan Jacob de Gelder, rector van het Alkmaarse gymnasium, het initiatief nam voor een grootse ontzetviering. Samen met leden van de Alkmaarse afdeling van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en van de rederskamer Bilderdijk stelde hij een feestprogramma op. De dag zou starten met het uitsteken der vlaggen, daarna zouden een optocht van de schutterij, een feestrede in

21. Johannes Petrus van Horstok, *Gedecoreerd vuurwerktoestel, opgericht ter gelegenheid van het tweede eeuwfeest van Alkmaars ontzet, 1773*, tekening, 28,3 x 38,8 cm (Regionaal Archief Alkmaar).

de Grote Kerk, volksspelen en een toneelvoering volgen. Tot slot zou er (natuurlijk!) vuurwerk worden afgestoken. Het bestuur van de gemeente werd gevraagd om steun voor het feest, maar die kwam er niet. Burgemeester Maclaine Pont wilde graag een ontzetviering zoals Leiden en Groningen die al kenden. De katholieken en liberalen in de raad verzetten zich er echter met succes tegen. Zij vreesden tweedracht onder de burgerij. Daar hadden ze een punt, want zo'n veertig procent van de bevolking was katholiek en stoorde zich aan de anti-roomse teneur van de activiteiten.

Desondanks werd de viering van 1860 en ook die van 1861 een succes. In december 1861 richtte een groep Alkmaarders dan ook een ontzetvereniging op, genaamd *Vereniging tot de viering van den Gedenkdag van Alkmaars Ontzet in 1573 en ter bewaring van andere historische herinneringen*. Het laatste deel van de naam verwees naar de wens om een historische verzameling bijeen te brengen. Een subcommissie ging zich daarmee

bezig houden onder leiding van Cornelis Bruinvis, bouwkundig tekenaar en apotheker te Alkmaar, een man met een enorme geschiedkundige belangstelling.

In het jubileumjaar 1873 kwam koning Willem III om de festiviteiten luister bij te zetten. Hij lunchte die achtste oktober in het net gebouwde en ingerichte Stedelijk Museum Alkmaar. Een voorrecht, want pas twee jaar later, in 1875, zou dat opengaan voor publiek.⁴⁸ Voor deze bijzondere viering werd de strijdbijl begraven en werkten Alkmaarders van alle gezindten samen om een mooie dag te organiseren. De verbroedering was echter tijdelijk, want in de jaren daarna hielden de katholieken zich als vanouds afzijdig.

In 1923, bij de viering van 350 jaar Alkmaars ontzet in aanwezigheid van koningin Wilhelmina, gaven ze hun verzet echter definitief op – de komst van een Oranje deed keer op keer wonderen voor Alkmaar. Onder één voorwaarde: de oude ontzetvereniging moest zich opheffen en er moest een nieuwe, algemene vereniging worden opgericht. Aldus geschiedde. De vereniging met de lange naam werd vervangen door de *8 October Vereeniging*. Deze beknopte en degelijke benaming is ongetwijfeld ontleend aan de Leidse *3 October Vereeniging*.

Tot de dag van vandaag organiseert de *8 October Vereeniging* de jaarlijkse festiviteiten en vanouds onderhoudt zij nauwe banden met de ontzetverenigingen in Leiden en Groningen. Vaste onderdelen van het programma zijn nog altijd de feestrede in de Grote Kerk, optochten, volksspelen en een toneelopvoering. Maar er is ook gratis toegang tot Stedelijk Museum Alkmaar, een lampionoptocht voor kinderen en een zuurkoolmaaltijd op het plein bij de Grote Kerk. Voor de goede orde: er is geen aantoonbare historische relatie tussen Alkmaar en zuurkool. Alkmaar koos begin jaren 2000 een eigen lekkernij om iets tegenover de Leidse hutspot te stellen.

Duidelijk mag zijn dat Alkmaar in zijn ontzetvieringen door de eeuwen heen niet direct een verrassende vernieuwer is geweest. Onder het motto 'beter goed gejat dan slecht bedacht' heeft men, zeker vanaf de negentiende eeuw, slim nagevolgd wat werkte in Leiden en Groningen.⁴⁹ Voor de viering van het jubileum dit jaar grijpt Alkmaar echter de kans om, net als ooit in 1573, een inspirerende voorloper te zijn.

Vernieuwing van de viering

In 1973 vroeg archivaris Anton Fasel zich in een jubileumboek over Alkmaars ontzet af 'waarheen met 8 oktober?' Hij uitte de verwachting dat de belangstelling voor de ontzetviering in Alkmaar zou teruglopen en besloot zijn pessimistische toekomstbeeld met de volgende verzuchting: 'Het lijkt in de historische lijn te liggen dat in de komende jaren velen zich zullen afvragen waaróm we nu eigenlijk het ontzet van 1573

vieren. [...] het antwoord “Wij vieren 8 oktober, omdat wij dit al eeuwen lang doen” [zal] volkomen irrelevant geacht worden. Maar is er dan een beter antwoord?”⁵⁰

Gelukkig is zijn vrees onterecht gebleken en is er wel degelijk een beter antwoord geformuleerd. De ontzettviering is de laatste jaren uitgebreider en inclusiever geworden. Kinderen op alle scholen in Alkmaar gebruiken een gezamenlijke maaltijd in de klas. Mensen van allerlei achtergronden en gezindten bezoeken de uiteenlopende festiviteiten. Stedelijk Museum Alkmaar ontvangt honderden lokale bezoekers, die komen bekijken wat ze ook alweer precies vieren.

Het museum beschouwt het vertellen van dat historische verhaal als een van zijn basistaken en sluit hierbij zo goed mogelijk aan bij het geschiedenisonderwijs. Sinds 2012 is onze presentatie van de gebeurtenissen in 1573 dan ook multi-perspectivisch: de bezoeker volgt het beleg vanuit verschillende gezichtspunten. Zo kan men ontdekken hoe de strijd werd ervaren door een geus, door een Spaanse soldaat, door een protestantse vrouw die in Alkmaar op stand woont, en door een katholieke boerenjongen van buiten de stad. Wie zich in de diverse personages verplaatst, komt erachter dat de belegering heel verschillende effecten had op het leven van elk van die mensen. Je leert de feiten – wie deed wat op welke dag, hoe begon het en hoe liep het af –, maar gaat ook zien dat de ervaring van die feiten voor iedereen anders moet zijn geweest.

Terwijl Stedelijk Museum Alkmaar dus goed uitlegt wat er precies gevierd wordt op 8 oktober, heeft de 8 October Vereeniging een overtuigend ‘waarom’ geformuleerd: ‘we herdenken en vieren de victorie op de Spanjaarden in 1573 en de vrijheid waarin we leven. Alkmaar Ontzet is het feest van verbondenheid voor alle inwoners van de gemeente Alkmaar en betrokkenen.’⁵¹ Vrijheid en verbondenheid zijn in de afgelopen decennia de kernwoorden geworden.

Natuurlijk is het feestprogramma in dit jubileumjaar extra uitgebreid. Heel bijzonder is het monumentale cadeau dat Alkmaar zichzelf heeft gegund om de vrijheid te vieren. De stad heeft opdracht gegeven aan de internationaal vermaarde kunstenares Fiona Tan om een ontwerp te maken voor het grootste raam in de Alkmaarse Grote Kerk, maar liefst 23 meter hoog. In een werkplaats in Duitsland is Tans kleurrijke ontwerp uitgevoerd in gebrandschilderd glas (afb. 22). In de zomer startte de plaatsing van het raam in het zuidtransept van de kerk en tijdens het komende ontzetfeest wordt het onthuld. Het draagt de titel *Het licht van de vrijheid*.⁵²

In Stedelijk Museum Alkmaar is ondertussen de tentoonstelling *Nieuwe vrijheidsbeelden* te zien, met nieuw werk van drie hedendaagse kunstenaars: Marinke van Zandwijk, Sina Dyks en Gabriel Lester. Zij hebben gereageerd op een uitnodiging van het museum om een kunstwerk te maken dat een hedendaagse invulling geeft

22. Fiona Tan, *Het licht van de vrijheid*, 2023, definitief ontwerp voor het raam in het zuidtransept van de Grote Kerk te Alkmaar met aantekeningen van de kunstenaar, 125 x 50 cm (Stedelijk Museum Alkmaar; foto René Gerritsen).

aan het begrip vrijheid en antwoord geeft op vragen als: wat betekent vrijheid vandaag de dag? Welke prijs zijn we bereid te betalen voor onze vrijheid? En bestaat vrijheid wel als deze ten koste gaat van een ander? Van Zandwijk maakte bijvoorbeeld een 'vrijheidsdromenvanger': een sculptuur van honderden glazen bellen in verschillende kleuren, vormen en maten, waaraan bezoekers hun vrijheidsdroom mogen toevertrouwen in de vorm van een briefje.

In het oude stadhuis van Alkmaar kunnen bezoekers zich onderdompelen in de presentatie *Met eigen ogen*. Daarin worden ze meegenomen naar het beleg van 1573, maar ook gestimuleerd na te denken over hun eigen rol in de maatschappij van de toekomst. In dit laatste onderdeel worden ideeën over een utopische samenleving op poëtische wijze verbeeld. Die ideeën zijn ontleend aan interviews met vele Alkmaarders. Ook in de zogenoemde Jongerentop die museum en bibliotheek samen organiseren staat de toekomst van de stad centraal: tijdens die bijeenkomst gaan jongeren met elkaar in gesprek over de uitdagingen waar Alkmaar voor staat en hoe die volgens hen de komende jaren moeten worden aangepakt. Hun uitgewerkte oplossingen presenteren ze aan de wethouders en raadsleden.

Zo gaan 450 jaar na het beleg van Alkmaar de herdenking en verbeelding van het verleden over in nadenken over en vormgeven van de toekomst. Alkmaarders vieren dit jaar op 8 oktober hun vrijheid en verbondenheid in verscheidenheid en verdraagzaamheid, en staan stil bij de noodzaak voor die waarden te blijven vechten. Hierbij zijn ze geïnspireerd door de leus van het samenwerkingsverband 1572 Geboorte van Nederland: '450 jaar op zoek naar vrijheid, verdraagzaamheid, verbondenheid, verscheidenheid'. Met die insteek kunnen vieringen van historische gebeurtenissen in Alkmaar én in andere Nederlandse steden leerzaam, urgent en relevant blijven.

Noten

- 1 S. de Vries (red.), *De zestiende- en zeventiende-eeuwse schilderijen van het Stedelijk Museum Alkmaar* (Alkmaar/Zwolle 1997), cat. nr. 100.
- 2 Nanning van Foreest, *Brevis narratio de obsidione Alcmariana (...)* (Delft 1574); Nanning van Foreest, *Een cort verhael van de strenghe belegheringe ende aftreck der Spangiaerden van de stadt Alckmaer gheleghen in Hollandt (...)* (Delft 1573 [1580 of later]). Een moderne hertaling werd gepubliceerd door Regionaal Archief Alkmaar: Nanning van Foreest, *Kort verhaal van het beleg van Alkmaar. Een ooggetuigenverslag* (Alkmaar 2000, ongewijzigd herdrukt in 2010).
- 3 Het betreft een versie die in 1739 samen met het *Kort verhaal* van Van Foreest werd gepubliceerd én een versie die is opgenomen in het handgeschreven verslag van het beleg van Haarlem door Willem Jansz Verwer. Het originele handschrift van Verwer bevindt zich in het Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven, Archiefinventaris Dominicanen, inv.nr. 3714. Dat is in druk uitgegeven in: Willem Jansz Verwer, *Memoriaelbouck. Dagboek van gebeurtenissen te Haarlem van 1572-1581*, ed. J.J. Temminck (Haarlem 1973).
- 4 Behalve Harry de Raad, die me zijn boek in concept toevertrouwde en al mijn vragen over historische details uitvoerig beantwoordde, dank ik ook Patrick van Mil en de redactie van de Historische Lezing voor hun waardevolle suggesties naar aanleiding van eerdere versies van deze lezing.
- 5 Zie over Alkmaar in deze periode H. de Raad, *Het beleg van Alkmaar. Opstand en oorlog in de stad en omgeving, 1566-1576* (Alkmaar 2023).
- 6 Een verslag van de beeldenstorm in de Grote Kerk – met het aangehaalde citaat – staat in de kroniek van Jacob Dircksz Wijnkoper (Regionaal Archief Alkmaar (RAA), Collectie Aanwinsten, inv.nr. 3), fol. 202v en 203.
- 7 De inname was het resultaat van een list: Sonoy had slechts een klein geuzenleger op Alkmaar afgestuurd, maar boeren uit de streek gedwongen zich daarbij te voegen zodat het indrukwekkender oogde dat het eigenlijk was. Zie hierover H. van Nierop, *Het verraad van het Noorderkwartier. Oorlog, terreur en recht in de Nederlandse Opstand* (Amsterdam 1999), 78 en R. Fagel en J. Pollmann, *1572. Burgeroorlog in de Nederlanden* (Amsterdam 2022), 92-93.
- 8 H.F.K. van Nierop, 'Alkmaar in de Opstand', in: Van Foreest, *Kort verhaal* (2000), 12.
- 9 Zie over de geschetste omwenteling De Raad, *Het beleg van Alkmaar*, 93-101.
- 10 J. Vis, 'Publiek en gedoopt. Gereformeerde dominantie en bestuurlijke tolerantie', in: J. Vis e.a., *Geschiedenis van Alkmaar* (Zwolle 2007), 253; De Raad, *Het beleg van Alkmaar*, 129-130 en 277.
- 11 Zie de percentages die Harry de Raad opgeeft in De Raad, *Het beleg van Alkmaar*, 155-157 en 160-163. Zie tevens P. Groen e.a., *De Tachtigjarige Oorlog. Van opstand naar geregelde oorlog. 1568-1648* (Amsterdam 2013), 161-183, speciaal 171 en 173.
- 12 Zie over de mouterij bij Haarlem R. Fagel, 'De verhalen over de Spaanse mouterij van Haarlem in 1573', *Haerlem Jaarboek 2022*, 36-55.
- 13 Zie over al deze ontwikkelingen in 1572 De Raad, *Het beleg van Alkmaar*, 107-112, 130-138 en 148-150.
- 14 Alle informatie over de voorbereidingen op het beleg, inclusief de bouw van de nieuwe vestingwerken, is ontleend aan De Raad, *Het beleg van Alkmaar*, 113-128, 138-148 en 150-151.
- 15 Pieter Christiaensz Bor, *Oorsprongk, begin, en vervolgh der Nederlandsche oorlogen, beroerten, en borgerlyke oneenigheden (...)* (Amsterdam 1679), 4e druk, deel 1, 445.
- 16 Alle informatie over het verloop van het beleg van Alkmaar is ontleend aan De Raad, *Het beleg van Alkmaar*, 169-227, tenzij anders vermeld.
- 17 Het wantrouwen was gerechtvaardigd, want

- Alva schreef op 30 augustus 1573 aan koning Filips II dat hij alle Alkmaarders aan het mes zou laten rijgen als de stad het op een bestorming aan zou laten komen (De Raad, *Het beleg van Alkmaar*, 181).
- 18 Bor, *Oorsprongk*, deel 1, 452.
- 19 RAA, Stadsarchief Alkmaar, inv.nr. 591, nrs. 43 en 44: verzoekschrift van IJsbrant Gerritsz. met bijlage en beschikkingen, 10 april, 14 en 25 mei 1574.
- 20 Van Foreest, *Kort verhaal* (2000), 48-51.
- 21 Idem, 60-63; Van Foreest, *Kort verhaal* (1739), 100-101 (in het originele handschrift – zie noot 3 – betreft het fol. 118v).
- 22 Cornelis Pietersz Schaghen, *Alkmaar lof-dicht*, Alkmaar 1621, pagina gemerkt C; het enig bekende exemplaar van deze uitgave uit 1621 bevindt zich in de British Library te Londen (shelfmark 11556.dd.46.). Zie tevens L. Strengolt, 'Kitman: mythe of werkelijkheid?', *Alkmaars jaarboekje* 10 (1974), 98-109
- 23 Petrus de Lange, *Batavise Romeyn; ofte alle de voornaemste heldendaden (...) by de Hollanders en Zeeuwen verricht, zedert den jare 1492 tot 1661* (Amsterdam 1661), 16.
- 24 De Raad, *Het beleg van Alkmaar*, 206-208 (met opgave van oudere literatuur) en E. Kloek, 'Trijn Rembrands', in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*, digitale resources Huygens ING, 2003-heden (geraadpleegd april 2023).
- 25 RAA, Stadsarchief Alkmaar, inv.nr. 2076, nr. 91.
- 26 Dat het eind september zeer moeilijk was om brieven voorbij de Spaanse schildwachten te krijgen, blijkt ook uit een notitie van Nanning van Foreest d.d. 24 september 1573, waarin hij meldt dat twee boeren die uitgezonden waren om brieven naar Sonoy te brengen onverrichter zake terugkeerden in de stad (Van Foreest, *Kort verhaal* (2010), 82-83).
- 27 Idem, 78-79.
- 28 Zie over nieuwsprenten uit de periode rond 1600 C.M. Klinkert, *Nassau in het nieuws*. *Nieuwsprenten van Maurits van Nassaus militaire ondernemingen uit de periode 1590-1600* (Zutphen 2005).
- 29 Zie over de nieuwsprentenproductie van Hogenbergs bedrijf *The New Hollstein Dutch & Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts 1450-1700: Frans Hogenberg: Broadsheets* (samenstelling U. Mielke, redactie G. Luijten, 2 delen, Ouderkerk aan den IJssel 2009; de hier besproken prent is nummer B92/11) en R. Voges, *Das Auge der Geschichte. Der Aufstand der Niederlande und die Französischen Religionskriege im Spiegel der Bildberichte Franz Hogenbergs (ca. 1560-1610)* (Leiden/Boston 2019).
- 30 De Raad, *Het beleg van Alkmaar*, 171 en 221.
- 31 Ook de Engelse soldaat Walter Morgan gebruikte de anonieme nieuwsprent als voorbeeld voor een tekening bij zijn persoonlijk verslag van veldtochten in de Nederlanden waarbij hij betrokken was geweest. Zie hierover D.N. Caldecott Baird, 'Een Engelse visie op het beleg van Alkmaar', *Alkmaars Jaarboekje* 6 (1970), 101-107 en S. Groenveld, 'Het Engelse kroniekie van Walter Morgan en een onbekende reeks historiereprenten (1572-1574)', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 98 (1983), nr. 1, 19-74.
- 32 Op de kan zijn afgebeeld: beleg van Alkmaar (1573), slag op de Zuiderzee (1573) en beleg van Leiden (1574). Op de schaal: strijd bij Bergen op Zoom en Middelburg (1574), overwinning op de Spaanse Armada (1588), inname van Breda (1590), beleg van Geertruidenberg (1593), slag bij Turnhout (1597), belegeringen van Bommel en Fort Sint Andries (1599/1600), slag bij Nieuwpoort (1600), beleg van Grave (1602) en slag bij Gibraltar (1607).
- 33 Zie over de relatie tussen het pronkservies en nieuwsprenten Th.H. Lunsingh Scheurleer, 'Een Amsterdams zilveren eergeschenk uit 1614', in H. Miedema, R.W. Scheller en P.J.J. van Thiel (red.), *Miscellanea I.Q. van Regteren Altena 16/V/1969* (Amsterdam 1969), 93-99 en

- 300-304. Zie tevens Klinkert, *Nassau in het nieuws*, 80-82 en 236.
- 34 Zie over alle hierna besproken Alkmaarse schilderijen S. de Vries, 'Het Beleg van Alkmaar gezien door de ogen van historici, literatoren en beeldende kunstenaars', *Oud Alkmaar* 22 (1998), nr. 1, 1-11.
- 35 S. de Vries, *De zestiende- en zeventiende-eeuwse schilderijen*, cat.nrs. 13 en 14.
- 36 De Raad, *Het beleg van Alkmaar*, 225-226. Zie over het bewaren en tonen van dit soort oorlogstuig M. Eekhout, *Memorabilia van de Tachtigjarige Oorlog. De rol van voorwerpen in de oorlogsherinnering, 1566-1750* (Hilversum 2020), specifiek 12-25. Eekhout noemt niet de stormbrug maar wél een getuigenis over een kogel die insloeg in een huis op het Luttk Oudorp te Alkmaar maar geen van de zeven aanwezigen trof (op p. 24); ze zegt er niet bij dat dit verhaal van oudsher gerelateerd wordt aan het zogenoemde Huis met de Kogel in Alkmaar (De Raad, *Het beleg van Alkmaar*, 195-196).
- 37 S. de Vries, *De zestiende- en zeventiende-eeuwse schilderijen*, cat.nr. 113.
- 38 Vergelijk bijvoorbeeld het schilderij van het beleg van Den Bosch in 1629 gemaakt door Pauwels van Hillegaert rond 1631 (Amsterdam, Rijksmuseum, inv.nr. SK-A-848).
- 39 De Raad, *Het beleg van Alkmaar*, 207. Vergelijk S. de Vries, *De zestiende- en zeventiende-eeuwse schilderijen*, cat.nr. 146, met foutieve datering van het schoorsteenstuk.
- 40 Zie over het werk van Ten Kate C.M. Klinkert, 'Geschilderde geschiedenis', in: *Het Beleg als geschenk* (Alkmaar 2010), 20-45.
- 41 Zie voor vele voorbeelden van nieuwsprenten van belegeringen en veldslagen én verbeeldingen van dergelijke gebeurtenissen in schilderijen en zilverwerk Klinkert, *Nassau in het nieuws*; zie tevens M.P. van Maarseveen e.a., *Beelden van een strijd. Oorlog en kunst vóór de Vrede van Munster 1621-1648*, tent.cat. Delft (Stedelijk Museum Het Prinsenhof) 1998 (de Alkmaarse schilderijen worden besproken op pp. 72-73).
- 42 Vergelijk voor het beleg van Leiden het anonieme schilderij van de uitval op de Boshuysers schans, gemaakt in de vroege zeventiende eeuw (Leiden, Museum De Lakenhal, inv.nr. S 172).
- 43 S.H. Levie e.a., *Het vaderlandsch gevoel. Vergeten negentiende-eeuwse schilderijen over onze geschiedenis*, tent.cat. Amsterdam (Rijksmuseum) 1978.
- 44 Zie over de viering van Alkmaars ontzet W.A. Fasel, 'De ontzetviering te Alkmaar in de loop der eeuwen', in: *Alkmaar ontzet 1573-1973* (Alkmaar 1973), 83-196. Hieraan is alle informatie ontleend die in deze paragraaf volgt, tenzij anders aangegeven.
- 45 Fasel noemt een notarisprotocol uit 1603 en een richtlijn voor de markt op 8 oktober in 1605 ('De ontzetviering te Alkmaar', 105). Het vermeldt waard is ook een preek van dominee Geesteranus, een kleinzoon van Nanning van Foreest, die hij afstak op 8 oktober 1618 en die in druk is uitgegeven (Regionaal Archief Alkmaar, signatuur 1 D 52). Hij vertelt daarin over het verloop van het beleg aan de hand van het verslag van zijn grootvader, en meldt een aantal keer dat er vast mensen onder zijn gehoor zijn die de gebeurtenissen zelf hebben meegemaakt. Ik dank Harry de Raad, die mij op deze preek attendeerde.
- 46 W.A. Fasel, *Alkmaar en zijne geschiedenissen. Kroniek van 1600-1813* (Alkmaar [1973]), 125.
- 47 Fasel noemt stadskeuren uit 1618 en 1695 ('De ontzetviering te Alkmaar', 106).
- 48 S. de Vries, 'Schutters, stedelingen en stadsgezichten', in: S. de Vries, *De zestiende- en zeventiende-eeuwse schilderijen*, 55-83, speciaal 55.
- 49 Fasel, 'De ontzetviering te Alkmaar', 165-166.
- 50 Idem, 191-193.
- 51 Missie zoals gepubliceerd op de website van 8 October Vereeniging 'Alkmaar Ontzet', www.8october.nl/de-vereeniging (geraadpleegd april 2023).
- 52 Voor het verhaal achter Tans ontwerp en de totstandkoming van het raam zie www.hetgroteraam.nl.

